

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.34.2.9>

Astrid Kovačević

DIDAKTIČKA ANALIZA ŽENSKOG PISMA. INTERTEKSTUALNA SEKSUALNOST

dr. sc. Astrid Kovačević, Martina Kontuša 4, 51000 Rijeka
akovacevic2812@gmail.com orcid.org/0000-0001-7321-0277

pregledni članak

UDK 82.09-055.2

305-055.2:82

rukopis primljen 4. svibnja 2022; prihvaćen za tisak 6. prosinca 2022.

U radu se razmatra koncept ženskog i ženstvenog pisma (l'écriture feminine), njegova priroda i podrijetlo. Nastoji se nadići pojam jednakosti, ali i različitosti, odnosno binarnih (o)pozicija, dihotomija. Služeći se psihoanalitičkim teorijskim pristupom, kreće se od pokušaja definiranja ženskog i ženstvenog. Potom se razmatraju i opisuju karakteristike ženske i ženstvene osobnosti, odnosno ekspresije, te načini na koje ženska seksualnost prodire, odnosno izvire, u/iz prostora tekstualnog. Također, koristeći se minucioznim analizama gramatičkih kategorija, ženske i ženstvene kreativne tekstualne strategije, izlaže se teorija o uskom i nedjeljivom odnosu spolnih i jezičnih rodova. Potom se, dekonstrukcijskom metodom, dovodi u vezu jezični položaj ženskog subjekta s procesima individualizacije, identifikacije, heteroseksualizacije te biseksualnog odnosa sa stvarnošću. Ukratko, nastoji se izići iz saussureovskog koncepta jezika te ponuditi poststrukturalističko tumačenje ženskog i ženstvenog diskursa.

Ključne riječi: *psihoanalitička teorija; teorija roda; poststrukturalizam; ginocentrizam; nagonaska teorija; dekonstrukcija; spolnost u jeziku; žensko pismo; ženski govor; antiedipska estetika*

1. Žensko i ženstveno

Žena je spolno biće s karakterističnim anatomskim i fiziološkim spolnim obilježjima, koje, svaka na svoj način i u određenom životnom razdoblju, utječu na njezinu psihologiju, kognitivne vještine i percepciju, na njezinu osjetilnu i intuitivnu razinu, kao i komunikacijsku strategiju i kreativnost. Ove konstatacije, međutim, nipošto ne predstavljaju put u bilo kakvu vrstu biološkog esencijalizma i determinizma ili, još gore, seksističke generalizacije. Priroda ženske tjelesnosti i seksualnosti čini ženu posebnom i različitom, no, to ne znači da je bit ženskog i ženstvenog sažeta i reducirana na seksualnost.¹

Određene anatomske i psihofiziološke osobine i funkcije determinirajuće su za žensku i ženstvenu prirodu, poput, primjerice, različito strukturiranog nesvjesnog prostora, zbog čega žene posjeduju drugačije specifične erotsko-emotivne razine osobnosti, kao i različit udio primarnih emocija, poput intuicije i empatije, dok širok spektar hormonalnih varijacija utječe i na različitost neuroloških karakteristika, odnosno kognitivnih predispozicija.

Ove psihološke osobine u velikoj mjeri određuju ženski subjektni položaj, njezin odnos prema stvarnosti, te način interpretacije i ekspresije emocija. Ipak, na ženski su položaj i identitet utjecali i brojni sociokulturološki čimbenici. Određene evolucijske prilagodbe, koje su u velikoj mjeri oformile ljudsku prirodu, rezultat su interakcije okolne zbilje i bioloških mehanizama. Podsvjesni i nesvjesni obrambeni mehanizmi, poput procesa potiskivanja i sublimacije nagona, kojima su se žene kroz stoljeća, zbog političkih i društvenih ograničenja, branile od uloge pasivnog i podređenog subjekta u velikoj su mjeri utjecali na motivacijske i stvaralačke procese, kao i na prirodu ekspresije. Dugostoljetna opresija sustava, nepovoljan odnos prema ženi u poslovnom i obiteljskom okruženju, rezultirao je i specifičnim, sociopolitički uvjetovanim, ženskim kreativnim strategijama. Žena jest, dakle, spoj prirode i kulture, njezina su percepcija i ekspresija stvarnosti odraz utjecaja biologije, ali i iskustva.

¹ Neki autori, poput Stevena Pinkera, smatraju kako je isključenost biologije iz rasprava o odnosu između roda, spola i jezika, onaj pristup znanosti o jeziku koji u većini slučajeva perzistira radi osjećaja političke korektnosti, a ne radi relevantnih dokaza (Pinker 2002).

Cilj ovoga rada upravo je predstaviti osnovne psihoanalitičke metode pristupa ženskim i ženstvenim tekstovima², koje djeluju unutar poststrukturalističkih rasprava o jeziku, imajući na umu kako se ovdje ne radi o analizi spolno ili rodno uvjetovane separatističke retorike, već o pokušaju da se dovedu u logičku vezu psihološki, biološki, ali i sociokulturološki čimbenici koji sudjeluju u (iz)gradnji ženskog i ženstvenog identiteta, s pojedinim manifestacijama u jeziku, odnosno o pokušaju uočavanja osobitih odnosa roda, spola i jezika.

2. Psihoanalitički pristup ženskosti i ženstvenosti

Pitanje ženskosti i ženstvenosti utemeljeno je u psihoanalitičkoj teoriji. Iako je ova znanost, osobito među teoretičarima feminističkih struja, oduvijek izazivala burne reakcije, posljednjih je godina sve više onih znanstvenika koji psihoanalizu smatraju nužnom za razumijevanje konstituiranja subjekta kao rodnog subjekta utemeljenog unutar jezika.

Odnos ženskosti i jezičnog ponašanja, utjecaj biologije, ali i sociokulturoloških čimbenika, na ekspresiju unutarnje i vanjske zbilje, u samom su centru psihoanalitičke teorije od njezina samoga početka, od nastanka prvih Freudovih tekstova. Iako su brojni zapisi u kojima se Freud osvrće na pitanje ženskog³, za šire razumijevanje njegove teorije ženskosti ključna je rasprava istoimenog naziva *Ženskost* (1933) dio *Novih predavanja za uvod u psihoanalizu*. Nju Freud započinje nizom retoričkih pitanja o definiciji spolnosti i o tome što je nužno da bismo nešto definirali kao žensko ili kao muško biće. Dijelovi muškog spolnog aparata, ističe Freud, nalaze se i u tijelu žene, iako u zakržljalom stanju, i obratno. Svatko od nas nije, tako, ni posve muško, ni žensko (Freud 404). Pojam biseksualnosti Freud prenosi i na duševni život te često proučava razne utjecaje koji dovode do prihvaćanja konvencija kojima se ljudska bića prikazuju na temelju njihovih anatomskih razlika.

² Ženskost kao rodno obilježje određeno subjektnom pozicijom unutar jezika, te ženstvenost kao umjetnički, odnosno jezični stil. Naime, u radu se izbjegavaju poveznice s terminologijom feminističke kritike kao i sve političke konotacije koje ista implicira. Didaktička analiza teksta podrazumijeva isključivo psihoanalitičku metodu pristupa, udaljenu od političkih uvjerenja i praksi.

³ Poput *O najčešćem obliku degradacije ljubavnog života* (1912), *Prilog uvodu u narcizam* (1914), *Tabu djevičanstva* (1918), *Razrješenje Edipovog kompleksa* (1924), *O nekim psihičkim posljedicama anatomske razlike među spolovima* (1925), *O ženskoj seksualnosti* (1931).

Ipak, spolnost i anatomske razlike uvjetuju u određenoj mjeri ponašanje muške, odnosno ženske, jedinke. Muška spolna stanica aktivno je pokretna i kreće se tražeći kao konačni cilj žensku jajnu stanicu, koja je nepokretna i čeka da bude oplodena. Takvo ponašanje spolnih stanica nacrt je ponašanja jedinki dvaju spola prilikom seksualnog općenja. Mužjak preuzima inicijativu, a ženka to pasivno podnosi i dopušta. Na takvu, prirodom određenu, pasivnu funkciju žene, društvo i socijalni poredak nadograđuju niz konvencija i normi koje, primjećuje Freud, ženu dodatno guraju u pasivan položaj (405). Supresija nagonskog života, koje nameće okolina, dovodi do razvoja mazohističkih težnji kod žena, a erotske autodestruktivne tendencije postaju jedno od obilježja ženskosti i ženskog karaktera. U tekstu *Freud o ženama (Freud on women)* Nancy Chodorow objašnjava kako su neurotične pacijentice prepričavale vlastite snove, sjećanja i neispunjene fantazije, a ti su lječnički zapisi, ušavši u tekst pod nazivom *Studije o histeriji*, prvi dokaz o Freudovoj osudi okolnosti koje vode do potiskivanja i histerije u žena (Chodorow 246).

Žensku je prirodu Freud u određenoj mjeri spojio s nagonskim životom te ženu okarakterizirao kao manje agresivno biće, zavidno i labilno, narcistički nastrojeno, naučeno da osjeća i iskazuje stid, s umanjenom sposobnošću sublimacije, ali i uvećanom potrebom za interakcijom s vanjskim svijetom. Sve ove karakteristike ženske osobnosti Freud je vezao uz dva ključna razvojna elementa seksualnog života žene: prededipsko razdoblje djevojčice u kojem je ona još uvijek vezana uz majku, te edipsko razdoblje unutar kojeg dominiraju osjećaji zavisti, straha od separacije i seksualne inferiornosti koja, dodaje Freud, djevojčicu nastavlja dalje pratiti kroz cijeli život (Freud 411).

Freud smatra da su osjećaji poput zavisti, ljubomore, manjkavosti, upravo iz evolucijskog aspekta, izraženiji u žena nego u muškaraca, a u duhovnom životu žene igraju značajnu ulogu (412). Kastracijska prijetnja, dio faze falusne seksualnosti, oslobađa muško dijete Edipovog kompleksa i vezanosti uz majku. U njemu se incestne želje potiskuju, u najnormalnijem slučaju i potpuno razaraju, te dolazi do formiranja *Nad-Ja*. U djevojčica, međutim, zbiva se potpuno suprotno. Djevojčica izlazi iz dijadnog odnosa s majkom, no zbog osjećaja zavisti na penisu njoj edipska situacija, na neki način, pruža sigurno utočište, odnosno nedostaje joj glavni motiv koji bi je naveo da nadvlada edipsku situaciju. U edipskoj fazi djevojčice ostaju mnogo dulje, vrlo je kasno razaraju, a često i nepotpuno. Pod takvim okolnostima, ističe Freud, mora stradati formiranje *Nad-Ja*: „on ne može postići

onu snagu i neovisnost koju mu daje kasnije njegov značaj u kulturi” (415). Pomanjkanje jačine i kompaktnosti nad strukturu psihičkog aparata u žena čini ih ranjivijima i ovisnijima, senzibilnijima, ali i tankoćutnijima (415).

U knjizi *Zagonetka žene: žena u Freudovim spisima* (*The Enigma of Woman: Woman in Freud's Writings*, 1985) Sarah Kofman ističe kako je strahu od smrti još jedan pridodan strah – otkriće o radikalnoj drugosti ženskog bića. Vlastitim riječima autorica sažima bit ženskog iz cijelog Freudova opusa, a raspravu započinje braneći njegove stavove. Priroda ženske seksualnosti čini ženu zagonetnom i tajanstvenom, no to nipošto ne znači da je bit ženskog sažeta i reducirana na seksualnost. Naprotiv, sam se Freud u eseju *Ženskost* od takvih interpretacija ogradio te istakao kako je nastojao opisati ženu samo u onoj mjeri u kojoj seksualna funkcija određuje njezinu prirodu.⁴ Kofman također naglašava kako je Freudovo istraživanje ženskog bio izuzetno težak zadatak iz nekoliko razloga. Osim što je ženska seksualnost složenija od muške, ona je i manje dostupna konkretnim istraživanjima. Naime, žena ima slabiji seksualni život, ona je u gotovo atrofiranom stanju⁵, od samih početaka civilizacije. Zbog niza kulturnih ograničenja, žena sputanije govori o vlastitoj seksualnosti nego li muškarac, a društvo i okolina čine skromnost i osjećaj stida temeljnim ženskim vrlinama. Skrušen i rezerviran način govora o sebi i vlastitoj intimi dovelo je ženu u poziciju zanemarenog submisivnog subjekta (Kofman 39–41). Dok lingvistički konstituira zbilju, iz politički neutralnog i rodno simbolički podređenog položaja, koristeći disciplinirane iskaze podvrgnute procesima umne cenzure i sociokulturološke higijene, žena zapravo ocrta vlastiti rubni subjektivni položaj.⁶

Nešto kasnije, na tragu Freuda, znatan pomak u istraživanju odnosa i utjecaja spolnih te rodni identitetskih osobina, poglavito razmišljajući o ljudskom umu kao jezičnoj strukturi, u svojim je radovima učinio Jacques Lacan.

⁴ Prva ozbiljna kritika Freudovih tekstova, onih na temu ženske seksualnosti, vjerojatno je ona razrađena u knjizi *Drugi spol* (*Le Deuxième Sexe*) 1949. Simone de Beauvoir. Prema Beauvoir, u psihoanalitičkoj teoriji seksualnost koegzistira s egzistencijom, dok se spolno poistovjećuje s genitalnim (Beauvoir 57–58).

⁵ *Atrophied condition* (Kofman 39).

⁶ Teoriju o misaonom i motoričkom susprezanju, u svrhu oblikovanja kulturološki prihvatljivijeg jezičnog ponašanja, neki autori potkrepljuju tvrdnjom o učestalijoj prisutnosti intenzifikatora, eufemizama, deminutiva, kao i modalnih izraza unutar gramatički standardiziranih ženskih iskaza (Tolmach Lakoff 908–910).

Središnja je ideja Lacanove koncepcije ljudskog bića da je nesvjesno, koje vlada svim faktorima ljudskog postojanja, izgrađeno poput jezika, a njime vladaju dva osnovna mehanizma: zgusnuće i pomak, oboje lingvistički fenomeni. Nesvjesno, dakle, nije kaotična kanta za otpad, već prostor kojim vladaju precizni jezični zakoni, koji imaju svoj logičan slijed, svoju gramatičku i retoričku konstrukciju. Lacanove se teze temelje prvenstveno na posve drugačijoj artikulaciji trostruke topografije čovjekove duševnosti, za razliku od Freuda koji govori o *nesvjesnom*, *predsvjesnom* i *svjesnom*, odnosno o pojmovima *Id*, *Ego* te *Superego*, Lacan govori o tzv. psihičkim registrima⁷, odnosno o područjima *Imaginarnog*, *Simboličkog* i *Realnog*.

Imaginarno predstavlja registar destabilizacije i odgovara prededipskom vremenu tijekom kojeg dijete isključivo biva vezano uz majku te između sebe i nje još uvijek ne zamjećuje razliku. Izlazak iz područja imaginarnog podrazumijeva ulazak u prostor simboličkog, u prostor varke (*Meconnaissance/Misrecognition*⁸), koji se sastoji od *Le Moi* (*Ego*) i *Je* (*Ja*), a predstavlja „edipsku krizu” unutar koje se stječu jezik i *nesvjesno* (Homer 25). Od tog trenutka imaginarno jedinstvo koje je dijete imalo s majkom mora biti prekinuto, a njega prekida zakon *Oca*, odnosno *Ime Oca/Očeva Zabrana* (*Le Nom du Père/Le Non du Père*)⁹ koji označava simbol kastracijskog straha.¹⁰ Stoga ulazak u Simboličko znači prihvaćanje znaka falusa (zakona *Oca*).

Zapadna su društva i kulture obilježene simboličkim poretom te znakom falusa, u njima je *Otac* nositelj primarnog zakona zabrane incesta te onaj koji otvara vrata simboličkog svijeta, odnosno, Lévi-Straussovim rječnikom, otvara vrata jezika i kulture.¹¹ Nastup zabrane incesta, koji se podudara s Edipovim kompleksom, znači upad jezika, upad u svijet simbo-

⁷ Područja iz kojih pojedini stadiji psihičke ličnosti vuku svoj sadržaj.

⁸ Termin je vezan uz teoriju o *stadiju zrcala*. Ono što spoznajemo u zrcalu jest varka.

⁹ Govoreći o Zakonu *Oca*, zamjenom fonema ‘m’ u ‘n’, Lacan *Ime Oca*, dakle, simbolički položaj unutar trokutaste strukture, pretvara u *Ne Oca*, odnosno u očevu zabranu.

¹⁰ Zakon *Oca* predstavlja za dijete simbolički označiteljski rez, koji ga iz svijeta imaginarnog uvodi u onaj simbolički. Lacan inzistira na različitoj terminologiji naglašavajući tako činjenicu kako se ovdje ne radi o stvarnim osobama, nego o simboličkoj poziciji objekta djetetove žudnje, o poziciji autoriteta i simboličkom zakonu koji intervenira u zabrani žudnje (Homer 53).

¹¹ U saussureovskim terminima, simbolički bi poredak označavao *langue*, sustav jezičnih zakona i znakovlja, umreženih unutar sociokulturološke paradigme.

ličkog. Time se konstituira *subjekt*. Taj ulazak jamči samostalnost *ega* koji je dosad bio ovisan o imaginarnim identifikacijama (postaje subjekt) i tek sada doista uspostavlja spolnu razliku. Istodobno, taj trenutak označava i rođenje nesvjesnog, jer ulazak u simboličko ujedno je i izlazak iz raja simbioze.¹² S tim je povezano i izvorno potiskivanje, prapotiskivanje, koje cijepa subjekt. Subjekt koji je sada otcijepljen od svoje primarne želje, od svoje imaginarne identifikacije, odsada je najprije *Ja (Je)* kojega obilježava neki manjak: gubitak imaginarnog jedinstva s majkom, gubitak objekta *a*. Kastracijski čin, prema mišljenju Lacana, od odlučujuće je važnosti za uspostavljanje reda i reguliranje seksualnog života. Putem ove antinomije¹³, zaključuje Lacan, čovjekova seksualnost sazrijeva, čime se potvrđuju Freudove teze o prevlasti falusnog svojstva, u smislu seksualnog užitka, tako da žena i dalje ostaje obilježena kao „prostor seksualnog prodora” (256–257)¹⁴.

Prostor realnog označen je terminom *Užitak (Jouissance)* i označava prostor izvan/onkraj jezika, prostor koji izmiče „označiteljskom”, prostor koji simbolički poredak nije mogao integrirati. Njime Lacan tumači i muško-žensku dijalektiku seksualnosti, ističući kako upravo ženska seksualnost izmiče označiteljskom i stoga je ona nefalična i gotovo nepotpuna (*Značenje falusa* 255–256). Upravo ovu tezu, o ženi kao prostoru manjka, Lacan razrađuje u seminaru XX. iz 1972. – 1973., u poglavljima posvećenima ženskom i ženstvenom: „Užitak”, „Bog i ženski užitak”¹⁵ te „Ljubavno pismo”. Prema Lacanu „žena ne postoji” (*il n’y a pas la femme*), „žena nije sva” (*la femme n’est pas toute*). Određeni član „la”, koji u francuskom jeziku označava univerzalnost, Lacan križa kada govori o nježnijem spolu. Ženski je spol, prema njegovom mišljenju, posljedica izuzeća iz kastracijskog procesa (*Encore* 13).

¹² Funkcija primarnog potiskivanja postaje osobito očitom u dječjoj upotrebi novostečenoga jezika. Kada dijete nauči reći „ja sam” i to razlikovati od „ti si” to je jednako priznanju da je zauzelo mjesto koje mu je dodijeljeno u simboličkom poretku (*Moi* 140).

¹³ Svojstva drugoga spola usvajamo putem prijjetnje i odricanja.

¹⁴ U poznatom slučaju *Dora*, Lacan zaključuje kako pojam *žena* nije oznaka biološke biti, već je ono opis položaja unutar simboličkog poretka. Položaja koji je tegoban i krhak (*La Relation d’objet* 141).

¹⁵ Lacan opisuje ženski užitak kao „onaj koji ide onkraj falusnog užitka”. Kao primjer takvog užitka navodi Berninijevu skulpturu *Ekstaza Sv. Tereze*, opisujući mistički užitak, onaj koji žena osjeća, ali ne razumije, kao ekstazu koja oslobađa pred Bogom (Evans 220).

U sklopu genitalnog sazrijevanja, Lacan 1936. započinje raditi na *teoriji o stadiju zrcala*. Stadij zrcala otvara se poljem *imaginarnog*. Između šestog i osmog mjeseca života, dijete pokazuje neobično veliko zanimanje za svoju sliku u zrcalu. Tumačenje toga Lacan će ponuditi u konstataciji da dijete u toj slici najednom prepoznaje sebe samoga kao cjelinu (*Stadijum ogledala* 8). Prije nego je došlo do toga djetetova je svijest bila rascijepljena, dijete je osjećalo da nije jedinstveno, da je raskomadano (*corps morcelé*¹⁶). Ono ne zna da je nešto drugo od okoline. No kad ugleda svoju sliku u zrcalu (ili drugo dijete svoje starosti koje mu je slično), dijete se u njoj odjednom prepoznaje, „zadobiva” svoj identitet. Ta situacija za djetetovo oblikovanje ima presudnu posljedicu: slika u zrcalu je doista njegova, no istodobno je slika nekoga drugoga, budući da je potpuna. A on je naime (još uvijek) manjkav. Upravo zbog te razlike između punoće i manjkavosti ta će ga slika preuzeti i dijete će se s njom identificirati. Otuda Lacanova misao da je imaginarna identifikacija sa slikom drugoga konstitutivna za *Ja*: „funkcija stadijuma ogledala pokazuje nam se kao poseban slučaj funkcije *imago*, koja se sastoji od ustanovljavanja odnosa organizma s njegovom realnošću – ili, kako se kaže, odnosa *Innenwelta* sa *Umweltom*” (9). U terminima psihičkih registara, imaginarna je faza znak da se samostalni *Ja* (ili subjekt) još nije razvio. Da bi se to dogodilo, mora nastupiti nova faza, faza simboličkog. Tada u dualni odnos između *Ja* i njegovog objekta (zrcalne slike), malog drugog *a*, kako ga naziva Lacan, preko drame edipovog kompleksa, stupa treći veliki drugi *A*. To je otac, odnosno, *Ime Oca*.

U tom smislu, usvajanje simboličkog lingvistički je proces, ali i individualijski i identifikacijski, kao i socijalizacijski. Falusni položaj, centar koji određuje strukturu simboličkog, odnosno položaj u odnosu na falusni centar, lacanovskim rječnikom položaj „imati” u muškome slučaju, te položaj „biti” u ženskome slučaju, prema mišljenju Lacana, temelj je rodno spolnih razlika, različitog pristupa jeziku i jezičnim zakonima. Unutar ove podjele, ove rascijepljenosti, Lacanovog subjekta, spona jezika i seksualnosti nalazi vlastito mjesto unutar strukture, određujući tako *žensko* i *ženstveno*, odnosno *muško* i *muževno*.

Teoriju razvoja spolnog i rodnog identiteta, prirodu ženskog i ženstvenog, kritički razrađuje Carl Gustav Jung. Promatrajući Freudovu teoriju spolnosti, standardni pristup mapiranja ljudske psihe, kao i saznanja o libidinalnoj energiji i kulturološkom potiskivanju, Jung se od tradicionalističkih

¹⁶ Termin kojim Lacan označava djetetovo poimanje vlastitog tijela kao svojevrsnu ortopedsku konstrukciju, kao vizualnu protezu svog zrcalnog odraza.

teza odmiče drugačijim viđenjem dubokih struktura ličnosti, prostora nesusjesnog, kao i teorije ženskog i ženstvenog.¹⁷

Je li nesusjesno u muškaraca i žena strukturirano na jednak način, pitanje je koje dugi niz godina zaokuplja Junga. Prema njegovom mišljenju, muškarac i žena imaju različito strukturirano nesusjesno. U prostoru nesusjesnog svakog muškarca postoji naslijedena slika žene, *anima*, pomoću koje on shvaća ženska bića iz okoline i upravo je ona važan izvor ženstvenosti muške duše, ističe Jung. Suprotno tome, ženino nesusjesno posjeduje urođenu sliku muškarca, *animus*, tzv. arhetip muškarca. Dok *anima* dodjeljuje muškom karakteru erotsko-ektivnu dimenziju¹⁸, animus će kod žene ojačati sposobnost logičkog zaključivanja i donošenja razumskih odluka bez tereta emocija (Jung, *Anima i Animus* 206–208). Anima će muškarca unijeti u osjetilnu, emotivnu dimenziju, učiniti ga ranjivim, animus stvoriti pretpostavke i razmišljanja, držeći se čvrstih i neoborivih stavova, principa i uvjerenja (226). Dok je anima nježna, intuitivna i empatična, animus je razuman i samouvjeren. U eseju *Ja i moja anima (Me and my anima)*, američki psihijatar Elio Frattaroli objašnjava kako u svakom odnosu, između muškarca i žene, muškarac nesusjesno projicira dijelove vlastite anime, poput *imaga*, u ženu. Istovremeno, realna se slika te iste žene prikazuje muškarcu u onim dijelovima koji su razumljivi njegovom nesusjesnom prototipu anime (Frattaroli 172–173).

Teorija o animi i animusu poslužila je kao polazišna točka u shvaćanju i definiranju pojmova poput biseksualnosti, kontraseksualnosti, homoseksualnosti, roda i spola, a na suvremenu psihologijsku znanost primijenila ju je američka post-jungovka Polly Young-Eisendrath. U knjizi *Podložno promjenama (Subject to Change)* Eisendrath se osvrće na činjenicu kako su sve do Junga teorije o spolu bile androcentrične, kako su slijedile načelo o ženama kao jedinkama koje zavide muškarcu na organu simbolu spolne moći (Young Eisendrath, *Subject to Change* 55–60). No, s Jungom, ističe Eisendrath, takvo se viđenje žene mijenja. On dokazuje da u svakom muš-

¹⁷ Američki psihoanalitičar Michael Vannoy Adams smatra Freuda i Junga neokantovskim strukturalistima. Prema njegovom mišljenju, iako na različite načine, obojica u svojim radovima opisuju neposredan prijenos rodnih osobina, kao nasljednih filogenetskih kategorija, putem strukturiranih obrazaca, psiholoških otisaka, bilo da je riječ o Edipovom kompleksu u slučaju Freuda ili o arhetipskom otisku kontraseksualnog rodnog svojstva u slučaju Junga (Vannoy Adams 101).

¹⁸ Ono što muškarci misle da znaju o ženskoj erotici i osjećajnom životu žene, počiva na projekciji njihove vlastite anime (Jung, *Brak kao psihološki odnos* 184).

karcu postoji žena, odnosno u svakoj ženi postoji muškarac, a ponekad su te prisutnosti i zapanjujuće velike jer „nijedan muškarac nije tako sasvim muški da u sebi ne bi imao ničega ženskog, i obrnuto” (Jung, *Anima i Animus* 206). Drugu stranu naše osobnosti Eisendrath imenuje kao *podosobnost* (*sub-personality*) i objašnjava kako ona vodi vlastiti život, neovisan od ostatka ličnosti. Ta autonomna sila suprotnog spola u teoriji roda poznata je pod imenom *kontraseksualnost* (*contrasexuality*)¹⁹ i predstavlja moćan psihički mehanizam koji, nalazeći se u najužoj vezi s egom, konstantno balansira i regulira (Young-Eisendrath, *Gender and contrasexuality* 223–224).

Upravo radi odmaka od one psihoanalize koja je dugi niz godina bila usmjerena na važnost oca i edipsko pitanje, Jungov doprinos suvremenim feminističkim istraživanjima ostaje iznimno značajan. Koncept muškarca u ženi i žene u muškarcu, rod iznad spola pojmovi su kojima se Jung odmakao od tradicionalne znanosti i stvorio temelje za razvoj onih teorija usmjerenih na proučavanje ženskih i ženstvenih tekstova, odnosno općenito ženske i ženstvene umjetničke produkcije s početka sedamdesetih, kada se u brojnim radovima francuskih poststrukturalista provlače termini poput biseksualne tekstualnosti, te nesvjesnih arhetipskih otisaka unutar prostora tekstualnog.

3. Postlakanovska razmatranja rodnog i spolnog u jeziku

Na tragu antitradicionalističkih psihoanalitičkih istraživanja usmjerenih na proučavanje odnosa spola, roda i jezika, psihoanalitičarka psiholingvističkog zaleđa Luce Irigaray, nakon objave doktorske disertacije *Spéculum* kompromitira dotadašnje psihoanalitičko viđenje ženskosti i ženstvenosti, dovodeći pluralnost i mnogostrukost ženske morfologije u usku vezu s fiziologijom uma, odnosno s različitim aspektima umnih kreativnih procesa.

Naime, za frojdovsku je psihoanalizu spolna različitost prije svega vizualan odraz. Ona označava vizualnu prisutnost, odnosno vizualnu odsutnost, normu ili otklon od iste. Vizura, zrcalna refleksija definira jedno biće superiornijim jer „posjeduje” i drugo biće inferiornijim jer mu očito nešto nedostaje. Zrcalni odraz, ističe Irigaray, predstavlja ženu kao prazan prostor obavijen osjećajima žudnje i zavisti ‘*za*’ i ‘*prema*’ nečemu što ne posjeduje i/ili ne može doseći (*Spéculum* 70). Zrcalo i zrcalnu refleksiju Irigaray

¹⁹ Označavajući kontraseksualni feminizirani kompleks u muškarca, odnosno kontraseksualni maskulinizirani kompleks u žene, oba nastala kao produkt miješanja genetskog materijala roditelja (Eisendrath, *Gender and contrasexuality* 224).

zamijenjuje *spekulumom* – konkavnim zrcalom koji sliku (*imago*) ne reflektira, već produbljuje. Mijenjajući tako perspektivu, mračan i prazan prostor pretvara u bogato i kompleksno mjesto seksualne ugone i užitka, odnosno prostor ništavila i manjkavosti u beskonačan prostor različitosti (182–183).

Za tradicionalnu je frejdovsku psihoanalizu zrcalna refleksija ključna u formiranju identiteta. Njome započinje odvajanje od dijadnog imaginarnog poretka te nastupa proces ulaska u prostor simboličke trijade, njome subjektni odnosi bivaju uspostavljeni. No, Irigaray tvorbu identiteta odmiče od prostora zrcala, te ju približava spekulaciji, ističući uspostavu subjekta, muškog ili ženskog, kao posljedicu povezivanja vlastitih unutarnjih veza, kao i veza s okolinom (20). Subjekt nije, prema njezinom mišljenju, posljedica zrcalnog odraza, on nije negativ tuđe refleksije. Zapadni filozofski diskurs, tvrdi Irigaray, vidi ženu kao „zrcalni odraz muškog subjekta”, a ženstvenost kao „negativ muževne refleksije” (20). Žensko i ženstveno postaju tako naknadne, sekundarne tvorevine, čija su svojstva podređena primarno prolaskom kroz imaginarij muškog. U tom smislu, muškarac je nositelj ženskog identiteta, a žena je, napominje Irigaray, psihološki ogoljena. Ona vlastiti identitet, bez prisutnosti muškog subjekta, ne prepoznaje. U odsutnosti zrcalnog odraza, žena nestaje.²⁰ No, Irigaray zaključuje kako je za Freuda žena ustvari zrcalo vlastite muževnosti. Bez nje, i njezine „zavisti na penisu”, moć zavisti i žudnje, koje muškarca jačaju i hrane, slabe i nestaju (64). Drugim riječima, ženska zavist u funkciji je jačanja muške psihe i upravo se u tome krije razlog smještanja žene ‘*izvan/onkraj*’ reprezentacije, gdje se ženstveno, kao ono potisnuto i odsutno, naknadno vraća u kulturno prihvatljivijem obliku – kao zrcalni odraz muškog *Drugog*.

Ova psihoanalitički orijentirana kritika razlike ženskog govora i pisma smješta u prostor morfologije i fiziologije uma, a njihovu produkciju i cjelokupan kreativni proces u velikoj mjeri podređuje spolnim i rodnim obilježjima. Lingvistika se, na taj način, stapa s biologijom, dok se anatomija pisma sagledava iz perspektive anatomije tijela.²¹ Dakako, takvi teorijski

²⁰ Ovdje Irigaray ukazuje na krađu ženskog identiteta i subjektiviteta. Na prikaz žene kao imanencije te muškarca kao transcendencije.

²¹ U potrazi za organskim izvorom iz kojeg ženskost crpi stvaralačku energiju, autori skloniji radikalnijem pristupu govore o mokraćnom mjehuru kao mogućem kandidatu, koji, radi ekstenzivnijih mjera u žena i činjenice da je u njih čin mokrenja prodorniji, predstavlja sponu između spolnog i jezičnog, odnosno pod utjecajem specifičnih fizioloških procesa čini ženski jezik fluidnijim, fleksibilnijim i silovitijim (Showalter 194).

zahvati nalažu i određen stupanj revizije Freudovih i Lacanovih tekstova, promatranje psihoanalitičkih zakona iz drugačijeg, ginocentričnog, rakursa. U tom smislu, spominje se spisateljsko pero kao patrijarhalno obilježen falusni simbol kojim se muška kulturološka dominacija iznova potvrđuje, a ženska ruka, koja tim istim perom nastoji upravljati i postići neke različite, sebi svojstvene ženske i ženstvene kriterije, opisuje se kao dio tijela u neprekidnom konfliktu s nadređenim faličkim strukturama (Gilbert i Gubar 6–7).

U zbirci tekstova *Taj spol koji nije jedan (Ce sexe qui n'en est pas un)* iz 1977., Irigaray razmatra žensku morfologiju i erotizam, te ih pokušava dovesti u vezu s načinom poimanja i izražavanja emocija. Prema njezinom mišljenju, između ženske morfologije i psihologije postoji značajna analogija, gotovo nedokučiva muškom jedinstvenom, monolitnom i krutom načinu percipiranja i shvaćanja stvarnosti. Ženska je morfologija, tvrdi Irigaray, raznolika i mnogostruka, ženski spol nije jedan, a zbog činjenice da su ženski spolni organi sastavljeni od mnogo različitih dijelova ženski je užitak (*jouissance*) također mnogostruk i nedjeljiv: „žena se neprestano dodiruje, a da joj to nitko ne može zabraniti, stoga što je njezino spolovilo sastavljeno od dviju usana koje neprekidno međusobno opće” (*Ce sexe* 24). Ženstvenost daje prednost dodiru, dok muževnost prednost daje vizualnom. Ženska je erotika taktilne prirode, ona je mjesto subverzivne raznolikosti, a karakterizira ju duboka intimna povezanost s vlastitim tijelom, kao i s tijelom koje joj je blizu: „prevladavanje pogleda, razlikovanje i individualizacija oblika osobito su strani ženskoj erotici. Žena više uživa u dodiru nego u vidu” (25). U eseju pod naslovom *Mehanika fluida (La mécanique des fluides)* Irigaray još jednom analogijom dovodi u vezu ženstvenost, kao prirodno tekuće svojstvo, odnosno muževnost, kao krutu i solidnu tvar, navodeći kako falokratska znanost stoljećima nailazi na brojne poteškoće u razumijevanju zakona fluida, upravo na jednak način kao u razumijevanju ženskog spola. Ženski se jezik, tvrdi Irigaray, ponaša poput fluida; opire se konačnoj fiksaciji i značenju, promijenjivog je oblika, odnosno, konačni oblik postiže ovisno o kontekstu unutar kojeg se nalazi (109–110). Ženstvenost je pluralna i inkluzivna²², ona ne žudi posjedovati, već biti posjedovana, a upravo je takav, ističe Irigaray, i specifičan ženski govor, *le parler femme* (*woman-speak*). Iako *le parler femme* autorica s teškoćom definira: „jednostavno vam ne mogu dati objašnjenje ženskog govora, njime se govori, ne može ga se

²² Žena ne mora birati između klitoralnoga i vaginalnoga užitka, kako je Freud tvrdio, već može jednostavno uživati u oba.

metagovoriti” (141), koristeći se već spomenutom analogijom između ženske morfologije i psihologije, odnosno taktilne percepcije, Irigaray govori o intimnoj povezanosti jezika s osjetom dodira: „taj stil ne daje prednost pogledu nego sve figure vraća njihovu taktilnom rođenju” , te njegovoj sposobnosti da poput fluida izmiče patrijarhalnoj logici „uvijek fluidna [...] njezin se stil odupire svim čvrsto ustanovljenim formama” (76). Ženski je jezik u neprekidnom pokretu, baš kao i u žene, njegovi se dijelovi neprestano dodiruju. Njega ne pokreću pripremljeni kodovi ili obrasci, već osjećaj bliskosti s vlastitom nutrinom i vlastitim tijelom. Kada žena progovara, ona kazuje i o „onom drugom” unutar sebe. I upravo je to razlog, tvrdi Irigaray, zbog kojeg je često doživljena kao temperamentna, nemirna, nerazumna, čak i ćudljiva (28).

U knjizi naslovljenoj *Ja, Ti, Mi. Za kulturu razlike (Je, Tu, Nous. Pour une culture de la différence)* iz 1990. godine Irigaray detaljno izlaže svoju teoriju odnosa spolnih i jezičnih rodova, te razmatra podrijetlo, utjecaj i osobitosti ženskog, kao i muškog diskursa.

Nakon dugogodišnjih istraživanja,²³ autorica potvrđuje i proširuje vlastite teze o spolnosti u jeziku, te im pridodaje još jedno snažno znanstveno uporište. Naime, istraživanja pokazuju kako muškarci mnogo češće zauzimaju subjektnu poziciju u jeziku, dok su poteškoće u samoraprezentaciji i iskazivanju odnosa unutarnjeg i vanjskog svijeta u žena mnogo izraženije, tako da čak ni uporaba prvog lica nije nužno vezana uz njihov ženski identitet (*Je, Tu, Nous* 7). Također, u muškaraca i žena očita je različita uporaba određenih gramatičkih kategorija, kao i različit odabir pojedinih leksema²⁴ (25–26). Irigaray još jednom potvrđuje kako žene, za razliku od muškaraca, vlastiti glas snažno seksualiziraju, povezuju ga s tijelom, obraćajući se uvijek spolno određenim sugovornicima, te dodaje kako žene češće opisuju svijet konkretnim imenima i osobinama, za razliku od muškaraca, čiji svijet postaje skup apstraktnih neživih stvari, integriranih u svijet subjekta (27).²⁵

²³ *Spolovi i rodovi u pojedinim jezicima (Sexes et Genres à travers les langues)*, zbornik istraživanja o francuskom, engleskom i talijanskom jeziku.

²⁴ U muškom slučaju često s nijansiranim stupnjevima dvoznačnosti (26).

²⁵ O ženskoj tekstualnoj strategiji, koja se prvenstveno sastoji od neprestanih revidiranja, dekonstruiranja i rekonstruiranja, pisale su Sandra M. Gilbert i Susan Gubar u *Ludakinja u potkrovlju (Madwoman in The Attic)*, ističući kako postoje karakteristično ženska tekstualna kreativnost, ženski vokabular i sintaksa, ženska i ženstvena točka gledišta (Gilbert i Gubar 70–90).

Odnos muškog subjekta u govoru i vlastitog tijela, kao i drugih tijela u blizini, prema Irigaray vrlo je posredan (28). Ipak, zaključuje Irigaray, usprkos ženskom prirodnom, spontanom i neposrednom kontaktu s okolinom, u govoru žene otkriva se slika vanjskoga svijeta kao skupa pojmova i pojava koji pripadaju svijetu drugoga. U tom smislu, iako žene zadržavaju blizak odnos sa stvarnom okolinom, one je i dalje ne subjektiviziraju kao vlastitu, o čemu svjedoči i učestalija uporaba pridjeva nasuprot rjeđoj uporabi predikata unutar ženskoga diskursa, odnosno činjenica da žene svijet više osjećaju i primaju u sebe, no što osjećaju da na njega mogu istinski djelovati (29).

Promatrajući ženskost kao umjetnički, odnosno jezični stil, Nadežda Čaćinović navodi kako Irigaray zauzima poprilično radikalnu poziciju, zagovarajući različitost, odvojenost, esencijalizam, pa čak i svojevrsan biologijski determinizam (Čaćinović 119).

Da, Irigaray prikazuje spolnost u jeziku kao znanstvenu datost. Za nju svaki pokušaj neutralizacije i/ili eliminacije spolnosti unutar govora i pisma znači trajno održavanje „pseudo-neutralnosti zakona i tradicije koje privilegiraju muške genealogije i njihove logičke kodove” (Irigaray, *Je, Tu, Nous* 41). Ipak, za nju lingvistički spolovi i rodovi nisu isključivo biološki fenomeni, već i posljedice međuljudskih, društvenih, utjecaja. Jezik jest proizvod sedimentacija nekih prijašnjih jezika i prošlih razdoblja, a svako razdoblje i svaka kultura nameće nove vlastite zakonitosti i običaje. Prema Irigaray, razlike u diskursu među spolovima nepobitna su činjenica, no one su mješovit rezultat utjecaja biologije i kulture, od kojih se, kroz povijest, uvijek jedan pokaže manje ili više otporan od onog drugog.

4. Dekonstruktivska perspektiva

Odnosom seksualnog i tekstualnog, vezom ženske morfofiziologije i pisane produkcije, bavi se i Hélène Cixous. Oslanjajući se na poststrukturalizam i Derridaovu dekonstrukciju, između 1975. i 1977. godine Cixous proizvodi čitav niz teorijskih i poluteorijskih tekstova kojima istražuje odnose ženskog, ženstvenog i tekstualnog, odnosno propituje termin *écriture féminine*²⁶ (ženstveno pisanje). Eseje ovog razdoblja moguće je, kako formalno tako i sadržajno, povezati pojmom koji Cixous preuzima iz dekonstruktivske kritike, a to je *différance* (razlika, odgoda). Pojam različito-

²⁶ Tematika koja pripadnice francuske feminističke teorije istovremeno razdvaja i spaja.

sti ženskog pisma u odnosu na spol, kao i teza o heterogenoj različitosti muževnog i ženstvenog unutar tekstualnog, temeljna su razmatranja ovih znanstvenih radova.

U poznatom eseju *Sorties*, dugačkim popisom binarnih opozicija, Cixous objašnjava temeljni princip patrijarhalnog vrijednosnog sustava, princip falocentrične zapadnjačke logike binarnih opreka, unutar koje se svaka opreka može analizirati kao hijerarhijski nadređena, odnosno podređena: „razlikovnosti koje su hijerarhizirane” (Cixous, *Sorties* 258). Binarne su opreke u temeljima strukturalističke teorije. Strukturalisti, poput Greimasa u *Strukturalnoj semantici* (*Sémantique structurale*), smatraju da se značenje proizvodi unutar binarnih opreka, odnosno da se u oprekama poput *aktivno/pasivno* i *muževno/ženstveno* postiže značenje datih pojmova, dakle, kroz njihov strukturalni odnos prema onom drugom. U tom bi slučaju *muževno* bilo beznačajno bez *ženstvenog*, *aktivno* ne bi imalo smisla bez *pasivnog* i obrnuto. I sve bi se, prema mišljenju strukturalista, proizvodilo na takav način. Naravno da je najočitiiji protuargument ovakvoj teoriji komparacija pridjeva. Poststrukturalizam, odnosno dekonstrukcijska kritika²⁷, na čelu s Jacquesom Derridaom, sustav binarnih opreka nastoji poništiti, detektirajući ga kao logocentričnog i kao falocentričnog, odnosno kao *falocentričnog*²⁸, kao sustav koji privilegira onog koji je hijerarhijski nadređen, onog koji posjeduje jedinu apsolutnu istinu (259). Cixous ističe kako se svaka navedena opreka može promatrati kao statična hijerarhija unutar koje se ono ženstveno uvijek označava kao inherentno *negativno*, *pasivno*, *nemoćno*, *inferiorno* ili pak *nerazumljivo*. Strukturalističkoj teoriji binarnih opreka Cixous suprostavlja Derridaov koncept heterogene razlike (*différance*). Pre-

²⁷ Dekonstrukcijska je metoda slična Freudovoj psihoanalitičkoj. Radi se o dvjema vrstama prodora; prodora u jezik i prodora u nesvjesno, te njihovom oslobođenju od represije falocentrizma, nesvjesno potisnutog materijala. Metodom dekonstrukcije dolazi do fragmentacije matriksa, što omogućuje oslobođenje od okova pretpostavljenih obrazaca. Nihilistički nastrojen, Derrida svoju dekonstrukcijsku metodu vidi kao pogled u budućnost, za razliku od strukturalista, za koje smatra da se bore s prošlošću: „strukturalistički je svijet *tout court* promišljanje prošlosti [...] razmišljanje o svršenom, o izgrađenom” (Derrida 3). Optužujući Zapad za štovanje kulta lažnih ideologija, jer „povijest metafizike, kao i povijest Zapada, povijest su metafora i metonimija” (298), kompleksnim epistemološkim pristupom Derrida u potpunosti dekonstruira tradicionalno metafizičko shvaćanje identiteta i totaliteta, kao ontološki prisutne stvarnosti, te uspostavlja neku vrstu *kulturnog relativizma*.

²⁸ Termin koji je uveo upravo Jacques Derrida, a označava spoj zapadnjačkog privilegiranja *logosa* (riječi), kao metafizičke prisutnosti, te *falusa* kao izvora i simbola moći.

ma Derridau (*Pisanje i razlika* 298–299), značenje se ne proizvodi unutar zatvorenog matriksa binarnih opreka, već se ono oslobađa beskonačnim procesom igre označitelja. Kao argument vlastitim tvrdnjama Derrida postavlja primjer Saussureovog koncepta fonema. Za fonem se, ističe Derrida, nipošto ne može tvrditi da postiže značenje svojom binarnom oprekom, jer sami po sebi fonemi ‘p’, ‘k’ ili ‘h’ ne znače ništa. Kada bismo foneme na taj način izolirali i postavili u proces binarnih opreka, ne bismo uspostavili konačno značenje unutar jezika kao sustava znakova. Fonemi, međutim, sposobnost označavanja²⁹ postižu uspostavljanjem razlikovnih odnosa³⁰. Također, prema Derridau, ne postoji transcendentno označeno, kojim se proces označavanja može konačno i zauvijek zatvoriti, upravo jer pojmovi, elementi sustava, sami po sebi ne znače ništa, ne posjeduju bit i svrhu izvan sustava (Derrida 299).³¹ I to je osnovno načelo Derridaove teorije o razlici, kao one koja priskrbljuje značenje, inzistirajući na sufiksu ‘-ance’ (*différance*), kojim biva označena pisana riječ i koja se u francuskom jeziku razlikuje od ‘-ence’ (*différence*), kojom Derrida označava govorenu riječ. I dok drugi termin, *différence*, označava isključivo različitost, prvi označava razliku u smislu odgode, odnosno odgađanja kao procesa koji se opire konačnoj fikсации. Radi se o beskonačnom procesu razlikovanja kojim se ostvaruju vremenska i prostorna otvorenost teksta, izuzeće od konačnog označavanja. Derrida inzistira na ovom razlikovanju pisane i govorene riječi, tvrdeći kako je zapadna metafizika oduvijek sklonija dati prednost govorenoj riječi i to zato jer pretpostavlja prisutnost subjekta koji govori, te je u tom smislu autentičnija. Ta metafizika prisutnosti³², kako je Derrida naziva (299), značenje smatra potpuno prisutnim u svijetu: „determinacija bitka kao prisutnosti u svakom smislu te riječi” (298). Nasuprot takvoj idealističkoj diskriminaciji govorene riječi, kao mjestu otuđenja, Derrida pisanoj riječi dodjeljuje fluktuacijsko, pokretljivo svojstvo. Problematiku subjekta kao jedinog autentičnog izvora vlastitog diskursa Derrida vidi i u tradicionalističkom shvaćanju autora, kojim se sloboda jezika, kao i mogućnost sljedećeg

²⁹ Franc. *signification*, pojam kojim se u semiotici naziva odnos između znaka i predmeta (referenta).

³⁰ Lacanova je teorija pokazala kako *označitelj* (materijalni dio znaka) može „kliziti” u odnosu na *označeno* (pojmovna reprezentacija označitelja) tako da je pojam *referenta* (kognitivne razine pojma) doveden u pitanje.

³¹ Unutar rodno lingvističke perspektive, radi se o plutajućem, fluktuirajućem, označitelju, o performativnoj prirodi jezičnih jedinica.

³² Franc. *la présence* može značiti *prisutnost*, *nazočnost*, ali i *sabranost* (Maixner 515).

označivanja, u potpunosti zatvara. Stoga Derridaove analize, rušeći monolitni sustav velikih metanarativa, tekstualan prostor do kraja rastvaraju i provaljuju u ono što Cixous smatra tamnicom patrijarhalnog jezika.

U *Meduzinom smijehu (Le Rire de la Méduse)*³³, Cixous razmatra pojmove *ženstveno*, *muževno* te *biseksualno* unutar tekstualnog. Prema mišljenju Cixous, ženstven je onaj tekst koji „radi na razlici” (*Entretien* 480), na rušenju sustava binarnih opreka. On je neka vrsta antimetafizičke pobune koja rastvara zagušljivi prostor jezičnog matriksa te oslobađa tekst okova zapadnjačke falogocentrične paradigme. Govoreći o muževnosti i ženstvenosti unutar tekstualnog prostora, Cixous ističe kako se radi o libidnoj ženstvenosti, odnosno muževnosti koju, neovisno o spolu autora, unutar nekog teksta možemo odgonetnuti. Dakle, ovdje se ne radi o empirijskom spolu autora, već isključivo o tendenciji pisanja (*Cixous, Castration* 52).

Teza o mogućem muževnom pismu ženskih autorica, odnosno ženstvenom pismu muških autora, govori o Cixousinom konceptu biseksualne prirode ljudskih bića. Iako se taj koncept uvelike razlikuje od onog tradicionalističkog shvaćanja biseksualnosti, u smislu jednog jedinstvenog bića sastavljenog od dvije homogene polovice. Protiveći se takvoj definiciji, Cixous govori o tzv. drugoj biseksualnosti (*Autre Bisexualité*)³⁴. Prema njezinom mišljenju, razlog homogenog koncepta biseksualnosti muški je strah od Drugoga, od kastracije, od moguće infekcije ženskim (*Le Rire* 254). Takvom falocentričnom viđenju seksualnosti Cixous suprotstavlja mnogostruku i varijabilnu biseksualnost, onu koja „ne isključuje niti jedan od spolova, onu koja razlike ne poništava, već ih umnožuje” (254). U takvoj biseksualnosti žena i muškarac stvorili su paralelan svemir drugog spola u kojem postoje dvije različite lokacije sebstva (*répéperage en soi*), njegovo i njezino (254). No, Cixous napominje kako su žene, čak i u pisanju, sklonije biseksualnosti i to poglavito iz dva razloga. Prvi se tiče povijesno-kulturnih okolnosti koje su muškarca dovele u položaj onog koji „vlastitu faličku monoseksualnost mora održavati uvijek u punoj snazi”, a drugi govori o

³³ U grčkoj je mitologiji Meduza prikazana kao dugokoso žensko čudovište koje pogledom pretvara muškarce u kamen. Prema legendi, Perzej je Meduzi odрубio glavu, što je Freud protumačio kao klasičan kastracijski simbol. Govoreći o *Meduzinom smijehu*, Cixous aludira na Freudov slučaj *Dora*, te Lacanov esej *Značenje Falusa*, na čitav falogocentričan sustav mišljenja koji ženu definira kao „kastriranog muškarca” (*Le Rire* 243).

³⁴ Derrida govori o *Drugom (Autre)* kao onom koji otvara prostor transcencije i oslobađa od ralja metafizike (*Pisanje i razlika* 87).

problematici edipskog sukoba, činjenici da se muškarac, potiskujući majku, uporno brani od vlastitih libidnih poriva, što žena ne čini (254).³⁵ Iz svega navedenog, razvidno je da Cixous, govoreći o biseksualnom pisanju, najčešće zapravo govori o prirodi ženskog pisanja.³⁶

Žensko je pismo, prema Cixous, prostor užitka, prostor razmjene s Drugim. Ono je uvijek, u nekom smislu, libidan čin putem kojeg seksualno prodire u tekstualno, stapajući se i postajući jedno. Analogiju seksualnog čina i čina pisanja u žene povezuje element vode. Za Cixous, ali i za sve mitologe, voda je najženstveniji element. Ona podsjeća na sigurnost majčine utrobe, prostor unutar kojeg se osjećamo sigurno i slobodno. Taj beskonačan imaginaran prostor, ispunjen fluidom koji nas spaja s ostatkom svijeta, označava erotogenost heterogenog:

Mi smo sami more, pijesak, koralji, morska trava, plaže, plime, plivači, djeca, valovi... Heterogeni, da. U svoju radosnu korist ona je erogena; ona je erotogenost heterogenoga. (*Le Rire* 260)

U takvoj panteističkoj, oceanskoj, predodžbi ženskog tekstualnog prostora, odjekuju zvuci prajezika: „jezika tisuću jezika, jezika koji ne poznaje ni zatvorenost ni smrt, jezika koji pušta da drugi jezik govori” (Cixous, *La Jeune Née* 162). Taj prvi glas, glas prve pjesme koju je nekad davno čula, glas je prve žene, prve majke. Taj nježan, a istodobno i moćan, prajezik koji, ističe Cixous, odjekuje u svim ženskim tekstovima lociran je unutar lacanovskog imaginarnog, prostora u kojem sve binarne opreke bivaju poništene – jer majka i dijete su jedno. Svevremenski jezik meda i mlijeka ne poznaje Zakon. U prededipskom prostoru, obilježenom apsolutnom slobodom, nasilni jezični zakoni i kruta sintaksa ne pronalaze svoj put: „Glas, pjesma prije Zakona, prije daha (*le souffle*), rascijepljen je simboličkim, ponovno prilagođen jeziku pod autoritetom koji razdvaja. Najdublja, najstarija vizitacija, najdostojnija obožavanja” (172). Taj kozmički prostor vječnosti, koji nema svoj početak i kraj³⁷, u potpu-

³⁵ Naime, proces stvaranja subjekta, onog koji kazuje, u lacanovskoj pshoanalizi razlikuje se u odnosu na spol. Muški subjekt proizvodi Zakon Oca, zakon koji zabranjuje rodoskvruće, tako da muški jezični položaj prolazi kroz proces individualizacije, ali i heteroseksualizacije, utemeljene na ovoj zabrani.

³⁶ Iako Cixous navodi kako u nekim iznimkama muškarci raskidaju vezu s vlastitom monoseksualnošću, no to su, tvrdi, izolirani slučajevi (254).

³⁷ O tome detaljnije pišu Julia Kristeva u članku *Women's Time* (*Žensko Vrijeme*) i Annie Ernaux u *L'écriture comme un couteau* (*Pismo kao nož*), obje razmatrajući koncept ženskog pisma kao neprekidne aktivnosti u tijeku, procesa stalnog prisjećanja.

nosti je ispunjen glasom, onim glasom koji izvire iz najdubljih slojeva ženske psihe, glasom majke. I zato je, prema Cixous, žena koja piše strahovito moćna – njezina *puissance féminine* (ženska moć) potječe izravno iz glasa iskonske žene. Cixous ističe kako je žensko pisanje u naravi govorni čin, te se ženstvenost u pisanju može upravo raspoznati kao davanje prednosti glasu: „pisanje i glas... isprepleteni su” (170). Žena koja govori u cijelosti je svoj glas, ona fizički materijalizira ono o čemu razmišlja, označava to svojim tijelom (*Le Rire* 251; *La Jeune Née* 170). Drugim riječima, žena je potpuno i fizički prisutna u svome glasu, a pisanje je, u tom smislu, izravan i samoidentičan nastavak govornog čina.

U Cixousinoj se teoriji o ženskom pismu prepliću dvije razine, dva prostora pisanja: *prededipsko* i *edipsko*, Lacanovim rječnikom, *imaginarno* i *simboličko*. Prvi je prostor, obilježen majčinim glasom te mirisom meda i mlijeka, mitski prostor majčine utrobe koji zaštićuje i spaja, a Cixous ga u kleininskom stilu³⁸ opisuje kao prostor gotovo oralnog odnosa prema tekstu: „Jela sam tekstove, sisala, lizala, ljubila ih, ja sam nebrojeno dijete njihovih mnoštvenosti” (*La Venue* 19). Taj početni osjećaj potpune sigurnosti odjednom razbija Zakon svijeta simboličkog. U tom se trenutku ženski odnos prema jeziku, koji je sada dio falogocentričnog poretka, u potpunosti mijenja. Nužnost pokoravanja faličkoj vladavini iz žene crpi osjećaje koje ni sama ne raspoznaje. Osjećaj žudnje (*le désir*), koji nije u stanju kontrolirati, potpuno je obuzima. Pisanje od nje traži vrijeme i oblik, čemu ona, nalazeći se u sigurnosti imaginarnog prostora, uspješno odolijeva. Osjećajući strast prema nepoznatom, istovremeno se guši u osjećaju krivnje jer dopušta da se pokoravanje Falusu dogodi. No, usprkos nevoljkosti pristupanja u falusni jezični prostor, žena osjeća dozu tajne opčinjenosti tim neodoljivim prizvukom pisanog (18). Nakon što je prekoračila simbolički poredak i ovladala jezikom, žena se osjeća jačom i moćnijom. Integrirajući u sebe moć Falusa, napustila je osjećaj krivnje i izdignula se iznad tekstualnog prostora vremena i razuma.

Žensko pisanje kao vraćanje tijelu, te ženska tekstualna kreativnost kao trenutak oslobođenja od binarnih gramatičkih kategorija, prema

³⁸ Tekst kao metafora majčine bradavice, prededipskog penisa. Naime, u prededipskoj teoriji Melanie Klein kastracijski je čin zamijenjen procesom dojenja kao odlučujućeg trenutka u oblikovanju sebstva. Prema Klein, sazrijevanje žene kao spolnog bića, razvoj individualizacijskih te identifikacijskih procesa, ne ovise o kastracijskom izuzeću i manjkavoj kompaktnosti Nad-strukture, već o prededipskim objektnim odnosima (Klein 66).

Cixous, gotovo u potpunosti razdvaja muževnu i ženstvenu intertekstualnu stvarnost. Različit emotivan doživljaj svijeta rezultira različitim oblikovanjem i nijansiranjem misli, dok različit jezični iskaz potvrđuje postojanje određenih različitosti kognitivnih razina među spolovima.

5. Žensko pismo kao heterogeno i disidentsko

Analizom komunikacijskih strategija, njihovog odnosa unutar kategorije diskursa, kao i vezom jezičnih kompozicija i psihoanalitičkih obilježja, bavi se i Julia Kristeva.

Baš kao Derrida i Cixous, Kristeva odbija prihvatiti temelje moderne lingvistike koji jezik prikazuju kao monolitni sustav znakova, kompaktne i homogene strukture. U eseju *Etika lingvistike (The ethics of linguistics)* Kristeva se obrušuje na moderne gramatičare, upozoravajući ih na logičke, etičke i političke pogreške njihovih teorija. Smatrajući kako su se vremena promijenila, kako lingvistika ne prati napredak pojedinca i društva, te kako je nužno pomaknuti se od jednoličnog i statičnog sustava promišljanja k novom višeperspektivnom i raznolikom prostoru djelovanja, osuđuje modernu lingvističku znanost kao odviše autoritarnu i opresivnu te istovremeno zahtijeva izlaz iz saussureovskog koncepta jezika (*The ethics* 24).

Pad dogmi moderne lingvistike Kristeva poriče putevima Marxa, Freuda i Nietzschea, nakon kojih se predodžba subjekta i pozicija ega u potpunosti mijenjaju, odnosno iz pozicije konačno definiranog transcendentnog subjekta koji „govori, dakle jest” prelazi se u poziciju decentriranog, rascijepljenog subjekta koji „govori, dakle nije”, odnosno lacanovskim rječnikom „govori, dakle nešto mu nedostaje”³⁹. U tom smislu, Kristeva prikazuje jezik kao otvoren sustav označavanja, prostor u neprekidnom procesu oblikovanja i traženja onog što nedostaje. Ta „heterogena destruktivna uzročnost” (27) dovodi do poništenja arhaičnog shvaćanja jezika kao statičnog sustava znakova i otvara prostor *diskursu* kao novom mjestu subjekta koji kazuje.

³⁹ Kada dijete nauči reći „ja sam” i to razlikovati od „ti si” ili „oni su”, znak je da je nastupio proces napuštanja imaginarnog poretka, pri čemu dolazi do primarnog potiskivanja i stvaranja nesvjesnog, te zauzimanja pozicije unutar simboličkog poretka, koji od njega zahtijeva odustajanje od polaganja prava na imaginarni identitet, kako s majkom, tako i s ostatkom svijeta. Stoga subjekt koji govori „ja sam” zapravo kazuje „ja sam onaj koji je nešto izgubio/la”, odnosno „ja sam ono što nisam”, a samo njegovo postojanje ostvareno je potiskivanjem žudnje za izgubljenom majkom, dakle, postojanje jest znak gubitka, nečeg čega više nema (Recalcati 340–398).

Odustajanje od lingvistike usmjerene na sustav stabilnog znakovlja dovodi u pitanje i Kristevin stav o spolnim razlikama u upotrebi jezika. Naime, prema Kristevi, označiti nešto kao *muževno* ili *ženstveno*, značilo bi zatvoriti razlikovno polje značenja, prvenstveno između dijelova navedenih binarnih opreka, determinirati navedene kvalitete kao stabilne i nepromjenjive ontološke biti, kao potpune i apsolutne prisutnosti⁴⁰. Za razliku od strukturalista, koji prepoznaju jedinstven i univerzalan jezik (*langue*), Kristeva jezik smješta između subjekata koji govore, te na taj način sugerira proučavanje jezičnih strategija u mnogo širim okvirima - u okvirima diskursa, odnosno *konteksta*. U knjizi *Marksizam i filozofija jezika* Mikhail Bakhtin ističe kako suvremena lingvistika mora nadići nepovredivu barijeru rečenice te iz prostora sintakse zakoračiti u prostor diskursa jer „jedino skokom iz sintakse možemo dosegnuti probleme kompozicije” (Bakhtin 78–79). I Bakhtin i Kristeva nastoje u potpunosti neutralizirati i dekonstruirati stare disciplinarnе barijere moderne lingvistike, stvarajući istodobno vlastitu teoriju – teoriju diskursa, odnosno *semiotiku*. Krećući se putanjom Derridaove dekonstrukcije, koja jezik otvara i raščlanjuje, upisujući beskonačan broj mogućih kombinacija, ova nova suvremena teorija teksta, semiotika, u svrhu razumijevanja bilo koje vrste jezičnih iskaza predlaže istraživanje konteksta, kao i interteksta. Vraćajući se na problem proučavanja spolnih razlika u jeziku, očito je da, prema mišljenju Kristeve, eventualne analize izoliranih dijelova teksta (rečenice)⁴¹ neće polučiti nikakve rezultate. U tom je smislu svo značenje isključivo kontekstualno, odnosno sintaksa poprima značenje tek u datom kontekstu. Jezik je visoko produktivna aktivnost u neprekidnom gibanju, a njegova direktna povezanost s kognitivnom razinom čini ga često neuhvatljivim: „ponekad iz njega možemo dobiti više nego što smo u njega stavili” (Moi 217). Nemoguće je promatrati pojedinačne sintaktičke strukture te određivati postojanje eventualnih inherentnih kvaliteta, stoga se i Bakhtin i Kristeva protive izrazima poput *seksistička rečenica*, *muški naziv*, *ženska primjedba* i tome slično. Prema njihovom mišljenju, svako analiziranje jezika, u smislu komunikacijskih strategija, mora pretpostavljati neesenijalistički pristup, odnosno činjenicu da pojedinci koriste isti jezik na različite načine, jednostavno iz razloga jer posjeduju i različite interese.

⁴⁰ Čemu se također protivi, kako je već rečeno, dekonstrukcijska kritika Jacquesa Derridaa.

⁴¹ Kao primjerice teorija Virginije Woolf o postojanju tzv. ženske rečenice.

Kristevinska semiotika jezik promatra kao neprekidan *proces označavanja* (*procès de signifiante*) te ističe njegovu heterogenu i marginalnu vrijednost.⁴²

Takva je vizija znanosti o znakovima, povezana s Kristevinom teorijom stjecanja jezika, koju je temeljito razradila u doktorskoj disertaciji *Revolucija pjesničkog jezika* (*La Révolution du langage poétique*), objavljenoj 1974. Oslanjajući se na modernu semiotičku znanost, Kristeva ističe nužnost proučavanja jezika kao sustava znakova⁴³, a ne simbola, stoga, preuzimajući osnovne okvire lacanovske psihoanalize, inzistira na različitoj terminologiji.

Lacanovo razlikovanje između imaginarnog i simboličkog, Kristeva pretvara u razlikovanje između semiotičkog i simboličkog, a međudjelovanje tih dvaju termina dovodi, prema njezinom mišljenju, do procesa označavanja. Prilikom formiranja identiteta, umjesto edipske faze i simboličkog poretka, unutar kojih, prema Lacanu, najvažniju ulogu ima Zakon Oca, prema Kristevi, ključnu ulogu ima prededipska faza, odnosno semiotički poredak. Prededipska faza, za razliku od one sljedeće, obiluje znakovima (*sememima*)⁴⁴ i nije lingvistički kodificirana poput jezično dominantne edipske faze.

Lacanovu teoriju o stadiju zrcala Kristeva također preuzima i prepravljajući, stavljajući težište na heterogene semiotičke, prededipske pulsacije, umrežene u tzv. *choru*, čije će cijepanje (*coupure*)⁴⁵, dovesti do ulaska u simboličko, odnosno do prodiranja u prostor značenja, u prostor jezika (*La Révolution* 44). Ulaskom u simboličko, sadržaj *chore* biti će potisnut u nesvjesno, te će se kao takav povremeno vraćati putem znakovnih manifestacija u jeziku, putem ritma, intonacije, pauza, interpunkcijskih ruptura. Upravo će simbolički prizori sadržaja *chore*, prededipskih pulsacija u jeziku, prema mišljenju Kristeve, biti od velikog značaja za istraživanja spolnih razlika u jeziku. Prozodijski elementi, prvi usvojeni elementi (prije nego sama

⁴² I Judith Butler, teoretičarka feminističkog smjera unutar diskurza kritičke teorije, potvrđuje Kristevine navode o nemogućnosti definiranja identiteta, naglašavajući kako upravo jezik proizvodi fiktivnu konstrukciju, kojom se, s druge strane, stvara subverzivni diskontinuitet i nesrazmjer između roda i spola. U tom smislu, stabilan spolni identitet, prema Butler, negiran je kao epistemološka, ali i kao empirijska činjenica, a prihvaćena je ideja o učinku performativnog procesa specifičnog oblika semioze (Butler 18–64).

⁴³ Prizivajući saussureovsku semiologiju.

⁴⁴ Majčine nježnosti i milovanja, njega djetetovog tijela, hranjenje i sl.

⁴⁵ Kastracijski trenutak.

riječ), pripadati će semiotičkom, prededipskom, poretku, te će upravo u kasnijim fazama usvajanja i razvoja jezika svoju funkciju proširiti na cjelokupnu sintaksu, obilježiti njezin logički i ritmički slijed, označiti razliku muškog i ženskog rodnog jezika.

Promatrajući cjelokupan Kristevin rad moguće je uočiti jedinstvenu zajedničku poveznicu – pitanje položaja subjekta (gdje se nalazi, dakle, tko je onaj koji kazuje?). Kristeva ističe kako se pojedinac rađa u jeziku koji mu prethodi, a žena je ta koja dimenziju jezika materijalno i fizički omogućuje. U tom smislu, iako izvan Zakona jezika, predsimboličko, odnosno semiotičko starije je od samoga jezika. Ono je prvotno i iskonsko, arhaično i jezikom neizrecivo. Žena izgrađuje jezik simboličkog poretka, omogućuje njegovo djelovanje, no ona unutar njega ne postoji. Neizrecivost, nečujnost i samozatajnost čine, prema mišljenju Kristeve, nemogućim odrediti stvarnu bit i prirodu *ženskog*: „Stoga pod *ženom* razumijem ono što se ne može reprezentirati, ono što se ne izgovara, ono što ostaje izvan imenovanja i ideologija” (*La femme* 21). Kristeva u potpunosti sumnja u mogućnost definiranja ženskog identiteta: „Vjerovanje da ste žena gotovo je jednako apsurdno i mračnjačko kao vjerovanje da ste muškarac” (20), ističući kako je izuzetno važno odbaciti svaku teoriju ili politiku temeljenu na vjerovanju u bilo kakav apsolutni oblik identiteta jer „što može *identitet*, čak i spolni identitet, značiti u novom teorijskom i znanstvenom prostoru gdje se osporava i sama predodžba identiteta?” (*Žensko vreme* 36). Kristeva ističe kako je moguće zamijetiti određena stil-ska i tematska obilježja koja se u tekstovima žena češće ponavljaju, međutim, nije moguće, nastavlja, sa sigurnošću reći trebaju li se ona pripisati ženstvenoj posebnosti ili utjecaju tržišta te općoj sociokulturnoj klimi” (*A partir de Polylogue* 496). Nemoguće je kvalitetno i do kraja teoretizirati pojam *ženskosti* ili *ženstvenosti*, no moguće je, tvrdi, teoretizirati pojam *marginalnosti*, *subverzije* i *disidentstva* (*Un nouveau type d'intellectuel* 3–8). U tom smislu, ženski se položaj može teoretizirati na isti način kao bilo koji drugi marginalan položaj u odnosu na položaj centralizirane strukture moći. Putanja marginalnosti ona je putanja kojom Kristeva povezuje semiotičko (prededipsko), određeno kao marginalno u odnosu na jezik, i ženstveno, određeno kao marginalno u odnosu na patrijarhat. Marginalizacija, kao oblik disidentstva, jedina je kategorija koju Kristeva povezuje uz termin *ženstvenost*, negirajući istovremeno bilo kakav oblik biologizma i esencijalizma. Odbacujući tako metafizičku dihotomiju između muževnog i ženstvenog, Kristeva ističe kako revolucionarni potencijal

osobe nije određen njezinim biološkim spolom, kao ni tradicionalnim rodnim podjelama, već isključivo subjektnom pozicijom koju ona zauzima.⁴⁶

6. Seksualizirano žensko pismo

Okolna i unutarnja zbilja oblikuje se u riječi, povezuje u rečenice. Pomoću jezičnih zakona i znakovlja predstavljamo i simboliziramo ono što osjećamo kao stvarnost. Riječju označiti znači identificirati, priskrbiti značenje, odrediti smisao, ali i „ukalupiti u gramatičku kategoriju i rodno obilježiti” (Lacan, *Le moi* 202). Razmišljajući o jeziku kao mediju putem kojeg se ustanovljuje subjekt, naziru se neka pitanja. Skriva li ženski tekst stvarnu ženu, odnosno njezine podsvjesne i nesvjesne psihološke mehanizme, postoji li ženski jezik?

Ukoliko ženu promatramo kao dio prirode, a jezik kao kognitivni fenomen u najužoj vezi s materijalnim bićem, tada postaje gotovo neupitna njegova morfološka i fiziološka sličnost s tijelom iz kojeg je izniknuo. Zbog mnogostrukog i nedjeljivog ženskog užitka, ženski jezik postaje raznolik, postaje onaj koji ne isključuje, već spaja. Ženska intimna povezanost s vlastitim tijelom žensku retoriku pretvara u taktilnu retoriku, fluidnih i viskoznih svojstava, a upravo kao žensko tijelo i ženski jezik može biti definiran kao pluralan, inkluzivan i fluidan čin, kao izuzetno intiman, blisko s tjelesnim povezan, čin, koji se poput fluida opire procesima fiksacije značenja i označivanja, jasno izmičući patrijarhalnoj logici stabilnih, monolitnih i cjelovitih sustava znakova, čvrsto ustanovljenih kanonskih formi. Žensko pismo izravan je i samoidentičan nastavak govornog čina, a ženstvenost u pisanju raspoznaje se kao davanje prednosti glasu. Putem glasa, arhetipskog vokalnog otiska, seksualno prodire u tekstualno, dok žensko pismo postaje libidan čin kojim autorica pisanje vraća tijelu.

Ukoliko ženu promatramo kao dio kulture, ženski subjekt kao marginalni subjekt, unutar prostora tranzicijskog kaosa i fragmentiranosti, zaključak o različitoj ženskoj tekstualnoj strategiji, koja se sastoji od neprekidnih revidiranja, dekonstruiranja i rekonstruiranja, različitog pristupa sintaksi, te fragmentiranog i otvorenog narativnog pristupa tekstu, ukazuje na usku povezanost arhetipskih psiholoških mehanizama i kolektivnih

⁴⁶ Žensko i ženstveno kao jedan od mogućih položaja u odnosu na simboličko. Identifikacijski trenutak vezan uz pulsacije semiotičkog.

taloga oformljenih iskustvenim saznanjima unutar društva, s kreativnim tekstualnim prostorom.

Žensko i ženstveno pismo, spontan i otvoren sustav nesputanih strujanja i preplitanja koncepata, narativnih sekvenci i struktura, opire se jedinstvenom i cjelovitom sustavu falogokratične zapadnjačke tradicije. Prateći difuznost i fragmentiranost ženskog tijela i glasa, ženski tekstovi postoje kao multifragmentiran slijed životnih segmenata, rezistentni na svaku moguću sintezu i konačno oblikovanje.

Bibliografija

- Bakhtin, Mikhail. *Marksizam i filozofija jezika*. (1929) prev. Radovan Matijašević, Nolit, 1980.
- de Beauvoir, Simone. *Drugi spol*. (*Le Deuxième Sexe*, 1949) prev. Mirna Šimat, ur. Nives Tomašević, Naklada Ljevak, 2016.
- Butler, Judith. *Nevolje s rodom. Feminizam i subverzija identiteta (Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity)*, 1990) prev. Mirjana Paić-Jurinić, Ženska Infoteka, 2000.
- Chodorow, Nancy. »Freud on women« u: *The Cambridge Companion to Freud*. ur. Jerome Neu, Cambridge University Press, 1991, str. 224–248.
- Cixous, Hélène. »Sorties« (1975) u: *Književnost, povijest i politika*. ur. Zlatko Kramarić, prev. s franc. Karmen Krajina, Svjetla grada, 1998, str. 258–266.
- »Le Rire de la Méduse« (1975) u: *L'Arc*, (61), str. 39–54, »The laugh of the Medusa« u: *Signs*, 1, ljeto, 1976, 975–899. Citirano iz pretiska u *New French Feminisms*. Harvester, 1980, str. 245–264.
- *La Jeune Née*. r. Catherine Clément, UGE, 1975, 10/18.
- »Entretien avec Françoise van Rossum-Guyon« *Revue des sciences humaines*. 168, listopad-prosinac, 1977, str. 479–493.
- *La Venue à l'écriture*. (s Annie Leclerc i Madeleine Gagnon) UGE, 1977, 10/18.
- »Castration or decapitation« *Signs*, 7 (1), 1981, str. 41–55.
- Čaćinović, Nadežda. *U ženskom ključu. Ogledi u teoriji kulture*. Centar za ženske studije, 2000.
- Derrida, Jacques. *Pisanje i razlika*. prev. Vanda Mikšić, Šahinpašić/Biblioteka Diskursi, 1967.

- Evans, Dylan. *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. Verso, 1996.
- Ernaux, Annie. *L'écriture comme un couteau*. Entretien avec Frédéric-Yves Jeannet, Stock, 2003.
- Frattaroli, Elio. »Me and my anima: through the dark glass of the Jungian/ Freudian interface« u: *The Cambridge Companion to Jung*. ur. Poly Young-Eisendrath i Terence Dawson, Cambridge University Press, 2008.
- Freud, Sigmund. XXXII predavanje »Ženskost« Nova predavanja za uvođenje u psihoanalizu. u: *Kompletan uvod u psihoanalizu*. (*Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*), ur. Žarko Trebješanin, Nova Knjiga, 2006, str. 403–420.
- Gilbert, M. Sandra i Gubar, Susan. *The Madwoman in The Attic: The Women Writer and the Nineteenth Century Literary Imagination*. Yale University Press, 1979.
- Greimas, Algirdas Julien. *Sémantique structurale: recherche de méthode*. Librairie Larousse, 1969.
- Homer, Sean. *Jacques Lacan*. Routledge Critical Thinkers, 2005, str. 25.
- Irigaray, Luce. *Spéculum de l'autre femme*. Minuit, 1974.
- *Ce sexe qui n'en est pas un*. Minuit, 1977.
- *Je, Tu, Nous: Towards a Culture of Difference (Thinking Gender)*, Routledge, 1990.
- Jung, Carl Gustav. »Anima i Animus« u: *O psihologiji nesvjesnog*, odabrana djela C.G.Junga, knjiga druga (*Gesammelte Werke*, Walter-Verlag AG, Olten, 1971), ur. Vladeta Jerotić i Stevan Vlajković, prev. Pavle Milekić, Matica srpska, 1977.
- »Brak kao psihološki odnos« u: *Razvoju ličnosti*. (*Über die Entwicklung der Persönlichkeit; Das Ehe-Buch, eine neue Sinnggebung in Zusammenklang der Stimmen führender Zeitgenossen*, 1925.) prev. Bosiljka Milakara i Ana Milakara, 3. izd., Akademaska knjiga, 2008.
- Klein, Melanie. »Prilog psihogenezi manično-depresivnih stanja« u: *Zavist i Zahvalnost*. Naprijed, 1983.
- Kofman, Sarah. *The Enigma of Woman: Woman in Freud's writings*. (*l'Enigme de la Femme: La Femme dans les textes de Freud*. Editions Galilée, 1980), prev. s franc. Catherine Porter, Cornell University Press, 1985.

- Kristeva, Julia. *La Révolution du langage poétique*. Seuil, 1974.
- »La femme, ce n'est jamais ça« *Tel Quel*, 59, jesen, 1974, str. 19–24.
- »A partir de Polylogue« (Intervju s Françoise van Rossum-Guyon.) *Revue des sciences humaines*, 168, prosinac, 1977, str. 495–501.
- »Un nouveau type d'intellectuel: le dissident« *Tel Quel*, 74, zima, 1977, str. 3–8.
- »The ethics of linguistics« u: *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature*. Blackwell, 1980, str. 23–35.
- »Žensko Vreme« *Feministička gledišta i gledišta o feminizmu. Gledišta. Časopis za društvenu kritiku i teoriju*, siječanj-travanj 1990. 1 (2), 1981, str. 17–38.
- Lacan, Jacques. *Le séminaire – Livre 20: Encore (1972-1973)*. ur. Jacques-Alain Miller, Seuil, 1975.
- »Značenje falusa« u: *Spisi*. (1966. *Écrits*. Éditions du Seuil), Prosveta, 1983, str. 255–267.
- *Le séminaire – Livre 2: Le Moi dans la théorie de Freud et dans la Technique de la Psychoanalyse*. ur. Jacques-Alain Miller, Seuil, 1978.
- »Stadijum ogleдалa kao tvoritelj funkcije Ja kakva nam se otkriva u psihoanalitičkom iskustvu« u: *Spisi*. (1966. *Écrits*. Éditions du Seuil), Prosveta, 1983, 5–13.
- »Desire and the Interpretation of Desire in Hamlet« u: *Literature and Psychoanalysis – The Question of Reading: Otherwise*. ur. Shoshana Felman, Johns Hopkins University Press, 1992.
- *Le séminaire – Livre 4: La Relation d'objet (1956-1957)*. ur. Jacques-Alain Miller, Seuil, 1994.
- Laplanche, Jean i Pontalis, Jean-Baptiste. *Enciclopedia della psicoanalisi*. 2010, Laterza.
- Maixner, Rudolf. *Francusko-hrvatski/hrvatsko-francuski rječnik*. ur. Sanja Šoštarić, IV. izdanje, Naklada Nediljko Dominović, 2007.
- Matijašević, Željka. *Strukturiranje nesvjesnog: Freud i Lacan*. AGM, 2006.
- Moi, Toril. *Seksualna/tekstualna politika*. prev. Maša Grdešić, AGM, 2007.
- Pinker, Steven. *The Blank State: Modern Denial of Human Nature*. Allen Lane, 2002.
- Recalcati, Massimo. *Jacques Lacan. Desiderio, godimento e soggettivazione*. Raffaello Cortina Editore, 2012.

- Showalter, Elaine. »Feminist criticism in the wilderness« *Critical Inquiry*, 8 (1), 179–205. Pretiskano u: *Writing and Sexual Difference*. ur. Elizabeth Abel, University of Chicago Press, 1981, str. 9–36.
- Tolmach Lakoff, Robin. »Language in context« u: *Language* 48 (4), 1972, str. 907–927.
- Vannoy Adams, Michael. »The archetypal school« u: *The Cambridge Companion to Jung*. ur.
- Young-Eisendrath, Poly. *Subject to Change: Jung, Gender, and Subjectivity in Psychoanalysis*. Routledge, 2004.
- »Gender and contrasexuality: Jung's contribution and beyond« u: *The Cambridge Companion to Jung*. (ur.) Poly Young Eisendrath i Terence Dawson, Cambridge University Press, 2004, str. 223–239.

SUMMARY

Astrid Kovačević

DIDACTIC ANALYSIS OF FEMALE WRITING.

INTERTEXTUAL SEXUALITY

The paper examines the concept of female and feminine writing, its nature and origin. It strives to surpass the concept of equality but also of diversity, i.e. binary (o) positions, dichotomies. Using the psychoanalytical theoretical approach, it starts from an attempt to define the female and feminine. Furthermore, all the characteristics of female and feminine personality, i.e. expression, are considered and described, as well as the ways in which female sexuality penetrates, i.e. emerges, into/out of the textual space. Also, using meticulous analyzes of grammatical categories, female and feminine textual strategies, the theory about the narrow and indivisible relationship between sexual and linguistic genders is presented. Then, practicing the deconstruction method, the linguistic position of the female subject is connected with the processes of individualization, identification, heterosexualization and bisexual relationship with the reality. In short, trying to get out of the Saussure's concept of language, the work offers a poststructuralist interpretation of female and feminine discourse.

Key words: *psychoanalytic theory; gender theory; post structuralism; gynocentrism; drive theory; deconstruction; sexuality in language; woman's writing; woman's speech; anti-Oedipal aesthetics*